ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ, ԼԵՆԻՆՅԱՆ ԻՍԿՐԱՅԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՄԱՐՔՍԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՓՈՒԼԻ ՍԿԻԶԲԸ։ ԼԵՆԻՆՅԱՆ ԻՍԿՐԱՅԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1893 թ. աշնանը Վ. Ի. Լենինը փոխադրվում է Պետերբուրգ։ Այստեղ, պրոլետարական կենտրոնում, Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ բեղմնավոր գործունեություն են ծավալում մարքսիստական խմբակները, որոնք հետագայում միավորվեցին մեկ միասնական սոցիալ-դեմոկրատական անլեգալ կազմակերպության մեջ և 1895 թ. վերջին ստացան «Բանվոր դասակարգի ազատագրության պայքարի միություն» անունը։ Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիան թևակոխեց իր պատմության նոր փուլը։ «Պայքարի միությունը» պրոլետարիատի դասակարգային պայքարը ղեկավարող կուսակցության առաջին սաղմն էր։ Վ. Ի. Լենինի հիմնադրած Պետերբուրգի «Բանվոր դասակարգի ազատագրության պայքարի միության» և ապա Լենինյան «Իսկրայի» միջոցով մարքսիստական շարժումը տարածվեց ամբողջ Ռուսաստանում և նրա ծայրամասերում։ Բանվորական շարժումը միացավ սոցիալիզմին և դարձավ անպարտելի ուժ։ Վ. Ի. Լենինի ծավալած քաղաքական-տեսական տիտանական գործունեությունը, համարձակորեն առաջ քաշած գաղափարներն ու կանխատեսումները, մարքսիզմը Ռուսաստանում տարածելն ու ստեղծագործաբար կիրառելը, Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման հարուստ փորձի գիտական ընդհանրացումները նշանավորեցին մարքսիզմի զարգացման նոր՝ լենինյան փուլի սկիզբը։

Ռուսաստանում մարքսիստական միասնական կուսակցություն ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր ջախջախել բանվորական շարժման քաղաքական խնդիրները մերժող «էկոնոմիստներին», սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններն ազատել նրանց ազդեցությունից, սահմանազատվել օպորտունիստներից։ Միավորվելուց առաջ և միավորվելու համար հարկավոր էր սկզբից ևեթ վճռականորեն և որոշակի կերպով սահմանազատվել։

Վ. Ի. Լենինը կոմունիստական կուսակցության կառուցման ելակետը համարում էր համառուսական քաղաքական թերթի հիմնումը։ Այդպիսի թերթը Լենինյան «Իսկրան» էր, որի առաջին համարը լույս տեսավ 1900 թ. դեկտեմ-

Վ. Ի. Լենին

բերի 24-ին (11-ին), Լայպցիգում՝ «Կայծից բոց կբռնկի» բնաբանով։ Վ. Ի. Լենինը «Իսկրայի» առաջին համարի «Մեր շարժման կենսական խնդիրները» առաջնորդող հոդվածով լուսավորեց պրոլետարիատի ազատագրական պայքարի ուղին, ցույց տվեց, որ ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի մերձավորագույն քաղաքական խնդիրն է՝ ինքնակալության տապալումը, քաղաքական ազատության նվաճումը։ «Սոցիալ-դեմոկրատիան,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— բանվորական շարժման միացումն է սոցիալիզմի հետ»[1]։ Նրա խնդիրն է՝ լիովին ծառայել պրոլետարիատի շահերին, ցույց տալ նրա ինքնուրույնությունը, հավատարիմ մնալ «Բանվորների ազատագրումը բանվորների իսկ գործը պետք է լինի»[2] մեծ ավանդին։ «Իսկրան», որ նախապատրաստեց ՌՍԴԲԿ II համագումարը, կուսակցության ծրագիրը և այլ փաստաթղթեր, կոլեկտիվ պրոպագանդիստի, կոլեկտիվ ագիտատորի և կազմակերպչի դեր կատարեց։

Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումները, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ձևավորումն ու գործունեությունն առաջին իսկ օրից սերտորեն կապված են Վ. Ի. Լենինի անվան հետ։ Վ. Ի. Լենինի և նրա հավատարիմ աշակերտների՝ լենինյան իսկրայականների, պրոֆեսիոնալ հեղափոխականների միջոցով են ստեղծվել, աճել և ամրապնդվել երկրամասի, այդ թվում՝ հայ իրականության, մարքսիստական, բոլշևիկյան կազմակերպությունները։ Վ. Ի. Լենինը, տակավին 1893 թ. հայ ժողովրդի լավագույն զավակներից մեկի՝ Իսահակ Լալայանցի հետ միասին Սամարայի մարքսիստական խմբակում ուսումնասիրում և քննարկում էր «Կապիտալ», «Անտի-Դյուրինգ», «Բանվոր դասակարգի դրությունը Անգլիայում» և այլ աշխատություններ։ Ի. Լալայանցը և խմբակի մյուս անդամները Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ մեծ եռանդով պրոպագանդում էին մարքսիզմը։ Իր համախոհների շրջանում Վ. Ի. Լենինը արտակարգ հեղինակություն էր վայելում։ «Այդ 23-ամյա մարդու մեջ,— հետագայում վերհիշում էր Ի. Լալայանցը,— ամենազարմանալի կերպով զուգակցում էին, մի կողմից պարզությունը, նրբազգացությունը, կենսուրախությունն ու կրքոտությունը և մյուս կողմից՝ մեծալրջությունը, գիտելիքների խորությունը, դատողությունը և սահմանումների պարզորոշությունն ու հստակությունը»[3]։ Պետերբուրգի «Պայքարի միության» հայ գործիչները (Բ. Կնունյանց, Ա. Ջուրաբյան, Հ. Մելիք-Հովսեփյան, Ս. Ավետիսյան) հայ իրականության մեջ ևս առաջիններից էին, որոնց բախտ վիճակվեց զինվորագրվելու Վ. Ի. Լենինի բանակին։

Քաղաքական պայքարի հորիզոնում փայլատակում է հավատարիմ լենինյան Ստեփան Շահումյանի անունը։ 1899 թ. Շահումյանի ղեկավարությամբ Հայաստանի տարածքում առաջին անգամ՝ Ջալալօղլիում (Ստեփանավան), կազմակերպվում է մարքսիստական խմբակ, որի կազմում էին Աշոտ և Անուշավան Թումանյանները, Սերգո Իսրայելյանը, Միշա Անանյանը, Գերասիմ Մելիք-Գրիգորյանը, Արտուշ Հարությունյանը, Սեդրակ Հարությունյանը, Նիկոլայ Դաղիվանյանը և ուրիշներ։ Շահումյանը խմբակի անդամներին ծանոթացնում

---

1 Վ. Ի. Լենին. Երկ, հ. 4, էջ 469

2 Կ. Մարքսի գրած «Բանվորների միջազգային ընկերության ընդհանուր կանոնադրության» (Առաջին ինտերնացիոնալի) դրույթը։ Տե՛ս Կ. Marksu և Ֆ. Էնգելս, Երկեր, հ. 13, մասն 2, 1940, էջ 684։

3 «Հիշողություններ Վ. Ի. Լենինի մասին», Երևան, 1957, մասն 1, էջ 135։

էր Կ. Մարքսի «Կապիտալին», բացատրում գիտական սոցիալիզմի էությունը։ Նրանք ձեռք էին բերել հեկտոգրաֆ և բազմացնում էին թռուցիկներ, կոչեր, պրոպագանդիստական աշխատանք էին կատարում Լոռու աշխատավորության շրջանում։ «Ստեփանը,— գրել է Անուշավան Թումանյանը,— կարողանում էր գունեղ գործել իր պատմածը։ Նա, դեռևս բոլորովին երիտասարդ, շատ շնորհալի հռետոր էր և չափազանց համոզիչ խոսք ուներ»[4]։ Ջալալօղլու մարքսիստական խմբակը Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների սաղմը հանդիսացավ։

Ի. Լալայանց։

1900 թ. ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ Լ. Կեցխովելին փոխադրվում է Բաքու՝ կուսակցական անլեգալ աշխատանքի։ Այդ ժամանակ Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով Բաքվի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները միավորվում են, ստեղծում միասնական դեկավար-կենտրոն, որով և հիմք է դրվում ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեին։ Կոմիտեի կազմում ընտրվում են հավատարիմ իսկրայականներ Լ. Կեցխովելին, Բ. Կնունյանցը, Մելիք Մելիքյանը, Ի. Ֆիոլետովը և ուրիշներ։ Բաքվի իսկրայականները սիստեմատիկ կապ էին պահպանում Վ. Ի. Լենինի հետ։ Նրանք ստեղծեցին Բաքվի «Նինա» ընդհատակյա տպարանը, որը ռուսական առաջին հեղափոխության նախօրյակին մեծ դեր խաղաց երկրամասում մարքսիստական գրականության հրատարակման, «Իսկրայի» առանձին համարները բազմացնելու գործում։ Այստեղ էին տպագրվում նաև Վ. Ի. Լենինի աշխատությունները, հայերեն «Պրոլետարիատի կոչը», վրացերեն «Բրձոլա» («Պայքար») թերթերը և այլ գրականություն։

ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի, Բաքվի, Բաթումի կոմիտեների ստեղծումով Հայաստանում լենինյան գաղափարների տարածումը նկատելի թափ ստացավ։ Նրանց օգնությամբ 1901—1903 թթ. մարքսիստական խմբակներ, լենինյան իսկրայական կազմակերպություններ են ստեղծվում Ալավերդում, Հաղպատում, Երևանում, Սանահին, Ուլուխանլու կայարաններում, Ալեքսանդրապոլի կայազորում և Հայաստանում գտնվող այլ զորամասերում։

Հայաստանում լենինյան-իսկրայական առաջին կազմակերպություններից մեկը հիմնադրվեց 1901 թ. երկաթուղու Ուլուխանլու—Երևան տեղամասում։ Նրա անդամները հիմնականում երկաթուղայիններ էին, որոնք կապված էին

---

4 «Հին բոլշևիկների հիշողություններ», գիրք առաջին, Երևան 1958, էջ 39։

Անդրկովկասի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցների և Թիֆլիսի դեպոյի առաջավոր բանվորների, ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի հետ։ 1901 թ. վերջին սոցիալ-դեմոկրատական, լենինյան-իսկրայական խմբակ է ստեղծվում Երևանում։ Հետագայում սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններ ստեղծվեցին քաղաքի արական գիմնազիայի և թեմական դպրոցի սովորողների, իգական գիմնազիայի ուսուցիչների շրջանում, փոստ-հեռագրական գրասենյակում։ Երևանի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները կապված էին Բաքվի և Թիֆլիսի «իսկրայական կոմիտեների հետ։ Նրանց գրեթե բոլոր անդամները կանգնեցին «Իսկրայի» դիրքերում։ Երևանի սոցիալ-դեմոկրատները լենինյան «Իսկրան» և նրա հրատարակությունները ստանում էին ոչ միայն Ռուսաստանի քաղաքներից, Բաքվի «Նինա» տպարանից, այլև անմիջականորեն արտասահմանից։ Միայն 1903 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին Ավստրիայի վրայով Երևան են ուղարկվել «Իսկրայի» 28—37 համարները, ըստ որում յուրաքանչյուր համարից մի քանի օրինակ։ Այս տեղեկությունները վերաբերում են «Իսկրայի» միայն այն համարներին, որոնք հայտնաբերվել ու գրավվել են իշխանությունների կողմից։ Երևանի նահանգային ժանդարմական վարչության պետն այդ օրերին հաղորդում էր Թիֆլիս՝ թե Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի բնակչության մեջ «...Հաճախակի են երևան գալիս սոցիալ-դեմոկրատական և հեղափոխական գաղափարներ պարունակող թերթեր և բրոշյուրներ»[5]։

Վ. Կնցխովելի (1902)

Ալեքսանդրապոլում 1901—1902 թթ. կազմակերպված խմբակների անդամները մեծ մասամբ երկաթուղայիններ էին։ Մի կողմից՝ քաղաքի պրոլետարական կորիզը, մյուս կողմից՝ այնտեղ արտաքսված հեղափոխականները, որոնք գտնվում էին հիմնականում կայազորում, տարածում են մարքսիզմի գաղափարները, միավորվում սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներում։ Բացի քաղաքում ստեղծված խմբակից, կար նաև երկաթուղայինների խմբակ։ 1902 թ. կազմակերպվում է կայազորի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը, որն իրեն անվանում էր «Սոցիալ-դեմոկրատական խմբի Ալեքսանդրապոլի բաժանմունք»։ Վերջինս ուներ գաղտնի գրադարան, որը գրքեր էր ստանում ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի և այլ կոմիտեներից։ Խմբակի անդամները հեղափոխական աշխա-

5 ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 25, ց. 20, գ. 34403։

տանք և քաղաքական ագիտացիա էին մղում զինվորների և կրտսեր հրամանատարների շրջանում[6]։

Ռուսաստանի և Եվրոպայի քաղաքների բարձրագույն դպրոցներում սովորող հայ ուսանողներից ստեղծված մարքսիստական խմբակները, մեծ մասամբ գործելով հայրենակցական միությունների շրջանակներում, ձգտում էին երիտասարդությանն ազատել բուրժուական կուսակցությունների ազդեցությունից, նրանց ջանքերը նպատակամղել ինտերնացիոնալիզմի գաղափարների պրոպագանդմանը, պրոլետարիատի ազատագրական պայքարի կազմակերպմանը։ Կիևում գործող հայ ուսանողների մարքսիստական խմբակը, որի կազմում էին Լյուդվիգ Կնունյանցը, Ալեքսանդր Բեգզադյանը և Լևոն Ավետիսյանը, 1901—1902 թթ. կապված էր ոչ միայն Ուկրաինայի, այլև Անդրկովկասի բանվորական շարժումների հետ։ Կիևի հայ սոցիալ-դեմոկրատ ուսանողների խմբակի անդամների մի մասը արտաքսվելով Կովկաս, շարունակում է հեղափոխական աշխատանքը բանվորների մեջ։ 1902 թ. հոկտեմբերի 25-ին նրանք հրատարակեցին ծրագրային մի փաստաթուղթ՝ դեկլարացիա, որի մեջ ցույց էր տրված Կովկասի սոցիալիստական շարժման առաջին հաջողությունները և ընդգծված էր պրոլետարիատի ավանգարդային դերը հեղափոխության մեջ։ Հայ պրոլետարիատի գործունեության մասին դեկլարացիայում ասված էր, թե նա ևս դուրս է եկել հեղափոխական պայքարի ճանապարհը և հանդես է գալիս «դրոշակակրի դերում՝ ձեռք-ձեռքի տված ռուս, վրացի և հրեա պրոլետարիատի հետ»[7]։

Խարկովում 1899—1900 թթ. իրենց հեղափոխական գործունեությամբ աչքի էին ընկնում Արշավիր Մելիքյանը և Հակոբ Զարգարյանը։ 1899 թ. Խարկովի ուսանողական ցույցերին ակտիվորեն մասնակցելու համար Հակոբ Զարգարյանը հեռացվում է տեխնոլոգիական ինստիտուտի 5-րդ կուրսից, ձերբակալվում և ուղարկվում Մետեխի բանտը[8]։ ՌՍԴԲԿ անդամ Արշավիր Մելիքյանը 1902 թ. մասնակցում է առաջավոր ուսանողների համառուսաստանյան համագումարին, ինչպես նաև Խարկովի ուսանողական ցույցերին, որի համար հեռացվում է ինստիտուտից։ Կովկաս վերադառնալով, նա 1903 թ. մեկնում է Շվեյցարիա և շարունակում ուսումը։ Այստեղ նա հանդիպումներ է ունենում Վ. Ի. Լենինի հետ և ընդմիշտ դառնում նրա զինակիցը[9]։

1902 թ. Կիևի հայ ուսանող սոցիալ-դեմոկրատները միավորվում են լենինյան «Իսկրայի» դիրքերում կանգնած հայ ուսանողական մի այլ կազմակերպության՝ «Պրոլետարիատի» հետ, որի խնդիրն էր հայ իրականության մեջ տարածել սոցիալիստական գաղափարներ, Կովկասի պրոլետարիատին առաջնորդել քաղաքական պայքարի, այնպես անել, որպեսզի «մեր ժողովուրդն էլ պատրաստ լինի մեծ հեղափոխությանը»[10]։

---

6 Տե՛ս ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 23, գ. 19, թ. 12—13։ Ս. Աղայան, Հայաստանը 1905—1907 թթ. ռևոլյուցիայի տարիներին, «Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին (Հոդվածների ժողովածու)», Երևան, 1955, էջ 42—43, Ս. Աղայան, Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905—1907 թթ., Երևան, 1955։

7 Խ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, Երևան, 1967, էջ 288։

8 Տե՛ս ՄԼԻ-ի վրացական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 31, գ. 23 թ. 82։

9 Տե՛ս Ս. Պ. Աղայան, Արշավիր Մելիքյան, Երևան, 1969։

10 Խ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, էջ 289։

1901—1902 թթ. սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ են ստեղծվում Բաքվի, Թիֆլիսի և Կովկասի այլ քաղաքների սովորող երիտասարդների շրջանում։ Բաքվի աշակերտական խմբակների ակտիվ հեղափոխական Փառո Կնունյանցը 1902 թ. գործուղվում է Թիֆլիս, Ա. Ջուրաբյանի և Ն. Աղաջանյանի (Ալաչալովա) օգնությամբ աշխատանք տանում երկրամասի հեղափոխական հայ ուսանող երիտասարդության միասնական կենտրոն ստեղծելու ուղղությամբ։ Վերջինիս մեջ մտնում էին Փ. Կնունյանցը, Տ. Տրդատյանը, Տ. Կնունյանցը, Մելիք Բաղդասարյանը և ուրիշներ[11]։

Մարքսիզմի զարգացման լենինյան փուլը հայ իրականության մեջ նշանավորվեց հասարակական կյանքի ու մտքի զարգացման մեծ շրջադարձով։ Հեղափոխական պայքարի հորձանուտը նետվեցին Բոգդան Կնունյանցը, Ստեփան Շահումյանը, Սուրեն Սպանդարյանը և ուրիշ հայ մարքսիստներ, որոնք հաստատ կանգնեցին համառուսական պրոլետարիատի հեղափոխական ինտերնացիոնալ պայքարի ուղու վրա, իրենց կյանքը նվիրեցին բանվոր դասակարգի ազատագրության մեծ գործին։

Լենինյան կուսակցության ակտիվ գործիչ Բ. Կնունյանցը[12] Ռուսաստանի առաջին կրթված մարքսիստներից էր, մարքսիզմի զարգացման նոր՝ լենինյան փուլի սկզբնական շրջանի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը։ «Նա դեռ 20 տարեկան էլ չկար, երբ հարեց մեր կուսակցությանը,— գրել է Ստ. Շահումյանը,— և այդ ժամանակվանից էլ նրա ամենահավատարիմ ու ամենաազնիվ անդամներից մեկն էր։ Նա չէր ապրում, այլ վառվում էր, իր գեղեցիկ կյանքի այդ տասը տարիների ընթացքում, որ նա ամբողջությամբ, առանց մնացորդի, նվիրեց սոցիալիզմի ու դեմոկրատիայի համար մղվող պայքարին»[13]։

Կնունյանցն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեի հիմնադրմանը, հայ իրականության մեջ մարքսիզմի գաղափարների տարածմանը։ Մեծ են նրա ծառայությունները ՌՍԴԲԿ կովկասյան կազմակերպությունների ստեղծման, կուսակցության II համագումարի նախապատրաստման և անցկացման գործում։

Ստ. Շահումյանը պատկանում է պրոֆեսիոնալ հեղափոխականների լենինյան հին գվարդիային, Ռուսաստանի բանվորական շարժման այն առաջնորդների համաստեղությանը, որոնց մասին Վ. Ի. Լենինն ասել է. «Առանց «մի տասնյակ» տաղանդավոր (իսկ տաղանդները հարյուրներով չեն ծնվում), փորձված, պրոֆեսիոնալ կերպով պատրաստված և երկարատև դպրոցում սովորած առաջնորդների, հինգալի կերպով միմյանց համամիտ առաջնորդների, անհնարին է ժամանակակից հասարակության մեջ որևէ դասակարգի տոկուն պայքարը»[14]։ Ստ. Շահումյանը կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության ականավոր գործիչներից էր, խոշոր տեսաբան, «թեորետիկական մարքսիզմի ծանր հրետանին»[15]։ Նա Վ. Ի. Լենինի մյուս հավատարիմ աշակերտների հետ միասին, գլխավորել է Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաների

---

11 Տե՛ս ՄԼԻ-ի վրացական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 93, ց. 2, գ. 760, թ. 1—10։

12 Տե՛ս Հ. Ինճիկյան, Բոգդան Կնունյանց, Երևան, 1957։

13 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, 1976, էջ 210։

14 Վ. Ի. Լենին, Նկժ, հ. 6, էջ 153։

15 Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, Երևան 1954 թ. էջ 98։

հեղափոխական պայքարը, կռել ու կոփել երկրամասի բոլշևիկյան կազմակերպությունները[16]։

Տակավին 1898 թ. Շահումյանը կապվում է Թիֆլիս աքսորված և այնտեղ ապրող ռուսական մարքսիստների հետ, ուսումնասիրում Կ. Մարքսի, Ֆ. Էնգելսի, Վ. Ի. Լենինի երկերը, ռուս հեղափոխական դեմոկրատների աշխատությունները, զինվորագրվում լենինիզմին։

Սովորելով Ռիգայի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, Շահումյանը ակտիվորեն ներգրավվում է հեղափոխական պայքարի մեջ։ Ռիգայի պոլիտեխնիկական և այլ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորող հայ ուսանողների «Սևան» հայրենակցական միության մեջ մինչև 1901 թ. իշխում էին ազգայնական տրամադրությունները։ 1901 թ. պոլիտեխնիկումում Ստ. Շահումյանը հիմնադրում է մարքսիստական «Թեորետիկ» խմբակը, որի կազմում էին Աշարիա Ադեյյանը (Դանիելյանը), Գարեգին Ղազարյանը, Նիկոլայ Աթաբեկյանը, Նիկողայոս Փիրումյանը և ուրիշներ։ Կարճ ժամանակում խմբակն իր ազդեցությունը տարածեց Ռիգայի հայ ուսանողության վրա, լուրջ հարված հասցրեց «Սևան» միության ազգայնական դիրքերին։ «Ոչ միայն հայ,— գրել է Ն. Փիրումյանը,— այլև մյուս ազգություններին պատկանող ուսանողների շրջանում տարվող մարքսիստական աշխատանքի հոգին Ստեփան Շահումյանն էր»[17]։

Ստ. Շահումյանն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Ռուսաստանի հեղափոխական ուսանողների 1901—1902 թթ. շարժումներին ու համագումարներին։ 1902 թ. փետրվարին նա, որպես Ռիգայի ուսանողության պատգամավոր, մասնակցում է Ռիգայում գումարված Ուսանողության համառուսական առաջին համագումարին, ուր հանդես է գալիս փայլուն ճառով և հայտարարում, թե անիրագործելի են այն բոլոր վառ ձգտումներն ու համալսարանական ազատությունները «...մինչև որ չխորտակվի քաղաքական գլխավոր խոչընդոտը, այն է՝ ցարիզմը»[18]։ Համագումարից հետո, փետրվարի 11-ին մի քանի ուսանողների հետ միասին գլխավորում է Ռիգայի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում բռնկված ուսանողական խոշոր դասադուլը, որի պատճառով էլ նրան և «Թեորետիկ» խմբի շատ անդամների հեռացնում են ինստիտուտից և վարչական կարգով արտաքսում Թիֆլիս։ Այստեղ նա անմիջապես ներգրավվում է Անդրկովկասի լենինյան-իսկրայական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների գործունեության մեջ, դառնում նրա աչքի ընկնող ղեկավարներից մեկը։

Ականավոր հեղափոխական Սուրեն Սպանդարյանը (Տիմոֆեյ) մասսաների տաղանդավոր կազմակերպիչ էր, մարքսիզմի նշանավոր պրոպագանդիստ, փայլուն լրագրող-հրապարակախոս։ Նա աչքի էր ընկնում իր նվիրվածությամբ, սկզբունքայնությամբ, մարքսիստական մտքի պայծառությամբ։ 1901 թ. Ս. Սպանդարյանը մտնում է ՌՍԴԲԿ շարքերը, դառնում Թիֆլիսի լենինյան, իսկրայական կոմիտեի ակտիվ գործիչներից մեկը[19]։ 1902 թ. ավար-

16 Տե՛ս Խ. Բարսեղյան, Ստեփան Շահումյան, Երևան, 1968։

17 ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղի արխիվ ֆ. 7։ (Ն. Փիրումյանի հուշերը)։

18 Ար. Մն-ն [Ա. Մելիքյան]. Բեկումն հայ հասարակական կյանքի ու մտքի զարգացման մեջ, «Նոր աշխարհ», 1922, № 2, էջ 46—49։

19 Տե՛ս Վ. Ավետիսյան, Սուրեն Սպանդարյան, Երևան, 1957։

տելով գիմնազիան, քսանամյա Սուրենը մեկնում է Մոսկվա՝ ուսումը շարունակելու։ Այստեղ նա սերտ կապեր է հաստատում սոցիալ-դեմոկրատական գաղտնի խմբակների հետ, ուսումնասիրում Կ. Մարքսի, Ֆ. Էնգելսի, Վ. Ի. Լենինի աշխատությունները, դառնում լենինյան-իսկրայական։

1902 թ. ամռանը Ստ. Շահումյանի, Բ. Կնունյանցի և Ա. Զուրաբյանի նախաձեռնությամբ ձևավորվում է լենինյան իսկրայական ուղղության «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը»։ Միության մեջ մտնում էին նաև Մելիք Մելիքյանը, Աշոտ Խումարյանը, Սերգո Խանոյանը, Ռուբեն Դաշտոյանը, Դանուշ Շահվերդյանը, Արամայիս Երզնկյանը և ուրիշներ։ Նրանք հայ պրոլետարիատի շարքերում մայրենի լեզվով տարածում էին մարքսիստական-լենինյան գաղափարները, լուսավորում աշխատավորների ազատագրական պայքարի ուղին։ «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը» սերտորեն համագործակցում էր ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի հետ, իսկ 1902 թ. վերջերին այն կազմակերպորեն ձուլվում է նրա մեջ։ Միությունն իր կազմակերպական սկզբունքներով և գործունեությամբ հենվում էր պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի վրա և պրոպագանդում Ռուսաստանի բազմազգ պրոլետարիատի գաղափարական, քաղաքական և կազմակերպական միասնության անհրաժեշտությունը։

«Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը» ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի հետ միասին 1902 թ. երկրորդ կեսին հաջողությամբ գլխավորեց Թիֆլիսի բանվորների քաղաքական ելույթները։ Բանվորները տերերին առաջադրեցին տնտեսական մի շարք պահանջներ։ Քսան օր շարունակվող գործադուլի ընթացքում հայ, վրացի և այլազգի բանվորները ցուցաբերեցին միասնություն և համերաշխություն։ Ի վերջո տերերը տեղի տվեցին։ Դերձակների գործադուլը ղեկավարում էին ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեն և նրա մեջ ավելի ուշ մտած հայ սոցիալ-դեմոկրատների խումբը[20]։

«Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում ընդհանուրակյա կուսակցական տպարանի ստեղծումը, հեղափոխական կոչերի, թռուցիկների տարածումը և, ամենակարևորը՝ լենինյան-իսկրայական ուղղության առաջին հայերեն թերթի՝ «Պրոլետարիատ» և նրա թերթիկների հրատարակումը։

«Պրոլետարիատը» պատմական ասպարեզ իջավ 1902 թ. հոկտեմբերին, լենինյան «Իսկրայի» գործունեության ժամանակաշրջանում և դարձավ նրա գինակիցն ու գաղափարների ակտիվ տարածողներից մեկը։ «Պրոլետարիատը», որ լույս է տեսել մեկ համար՝ 240 օրինակով, իր ճակատին կրում էր «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» մարտական կոչը և «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն» խոսքերը։ «Իսկրայի» օրինակով «Պրոլետարիատը» պայքարում էր «էկոնոմիստների», օպորտունիստների, բուրժուական նացիոնալիստների դեմ, պաշտպանում կուսակցության կազմակերպական լենինյան սկզբունքները, բացառիկ մեծ նշանակություն տալիս մարքսիստական տեսության հարցերին։ Նա սկզբից ևեթ հետևողական պայքար ծավալեց դաշնակցության դեմ։

«Պրոլետարիատի» առաջին համարում տպագրվեց «Մանիֆեստ «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» ծրագրային առաջնորդողը, որը «Միության» և նրա տպագիր օրգանի կրեդոն էր։ «Մեր «Միությունը»,— ասված է

20 Տե՛ս «Իսկրա», № 32, 15 հունվարի 1903 թ.։

մանիֆեստում»,— Ռուսիայի ամեն ծայրերում յուր ցանցերը լայն տարածող «Ռուսիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության» ճյուղերից մեկը լինելով, միանգամայն համերաշխ է նրա հետ և նրա հետ միասին կըռվելու է հանուն Ռուսիայի պրոլետարիատի շահերի ընդհանրապես և հայկականի՝ մասնավորապես»[21]։

Այնուհետև թերթը շարադրում է «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» ծրագրի հիմնական սկզբունքներն ու խնդիրները, պարզաբանում, որ բանվոր դասակարգը սոցիալիստական գիտակցության է գալիս, «սոցիալիզմը ներկայացնում է բանվոր դասակարգի իդեալների մարմնացումը»[22], որ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան կոչված է գլխավորելու բանվորական շարժումները, որոնք ուղղված են ցարիզմի դեմ։ Հակառակ բունդականների, որոնք դեմ էին մարքսիստական կուսակցության դեմոկրատական ցենտրալիզմի սկզբունքներին, պահանջում էին բանվորներին կազմակերպել ըստ ազգությունների և կուսակցությունն ստեղծել ֆեդերատիվ ձևով։ «Մանիֆեստը» հետևողականորեն պաշտպանում էր կուսակցության լենինյան, ինտերնացիոնալիստական սկզբունքները, դնում բոլոր բանվորներին, անկախ նրանց ազգային պատկանելիությունից, մեկ միասնական համառուսաստանյան մարքսիստական կուսակցության մեջ միավորելու պահանջը։

«Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության մանիֆեստը», որն ավարտվում է «Պրոլետարներ ամբողջ աշխարհի, միացե՛ք» միջազգային պրոլետարիատի նշանաբանով, պարզաբանում է իր դիրքը միջազգային և մասնավորապես ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի մեջ եղած ժամանակակից հոսանքների հանդեպ։ «Սոցիալիստական իդեալի իրականացումը,—ասված է «Մանիֆեստի» մեջ,—մեր կարծիքով անհնարին է բանվոր դասակարգի ո՛չ տնտեսական ինքնագործունեությամբ, ո՛չ էլ մասնակի քաղաքական և սոցիալական ռեֆորմներով, այն հնարավոր է միայն գոյություն ունեցող ամբողջ կարգի արմատական հեղաբեկման միջոցով, սոցիալական հեղափոխության միջոցով, որի անհրաժեշտ նախադրանքը պետք է ծառայի պրոլետարիատի քաղաքական իշխանություն ձեռք բերելը»[23]։ Սա մարքսիզմի հիմնական բովանդակությունն՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի գաղափարի պաշտպանությունն է, որն այնքան հաջող կերպով «Մանիֆեստում» անց էին կացրել առաջին հայ լենինյանները։ Այնուհետև, մատնանշելով Ռուսաստանում գոյություն ունեցող քաղաքական կարգը, որ թշնամի է ամեն մի հասարակական և մանավանդ բանվորական շարժման, «Միությունը» հայտարարում էր, որ իր մերձավորագույն խնդիրն է՝ հայ պրոլետարիատի քաղաքական դաստիարակությունը և նրան ամբողջ Ռուսաստանի պրոլետարիատի պայքարին մասնակից դարձնելը՝ ցարական ինքնակալությունը տապալելու համար։

Քննադատելով դաշնակցության ծրագիրը, «Պրոլետարիատը» ցույց էր տալիս, որ նրա մեջ «բուրժուական մտքերի ու պահանջների հետ միասին կան

---

21 «Պրոլետարիատ», № 1, 1902, հոկտեմբեր, Թիֆլիս։ Ստ. Շաումյան, երկեր, հ. 1, էջ 41։

22 Նույն տեղում։

23 Նույն տեղում։ «Մանիֆեստի» հեղինակները «իշխանություն» բառի տակ հասկանում էին «դիկտատուրա»։ Վ. Ի. Լենինը «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության մանիֆեստի մասին» գրած հոդվածում հենց այդպես էլ վարվել է՝ «իշխանություն» բառը թարգմանել է «դիկտատուրա»։

նույնիսկ քաղվածքներ Մարքսի և Էնգելսի «Կոմունիստական մանիֆեստից», Ֆ. Էնգելսի «Սոցիալիզմի զարգացումը ուտոպիայից դեպի գիտություն» աշխատությունից, բայց դաշնակցության ծրագրի բովանդակությունը բուրժուական պահանջներն ու գաղափարախոսությունն է, նրա մեջ «սոցիալիզմը մրտնելով դռնից, վռնդվեց պատուհանից»[24]։

Վ. Ի. Լենինը, որ նախապես իրազեկ էր «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» գործունեությանը, արտասահմանում ստանալով «Պրոլետարիատ» թերթը և նրա մասին ռուսերեն գրած տեսությունը, որոշեց ունենալ թերթի հիմնական նյութերի լրիվ թարգմանությունը։ 1903 թ. հունվարի 23-ին Լոնդոնից նա գրել է Գ. Վ. Պլեխանովին. «Արդեն մի քանի օր է, որ ես այստեղ ստացա հայկական «Պրոլետարիատը», և որի վերնագրում նշված է. «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն» և մի ձեռագիր (հոդված նրա մասին)։ Դա արդեն, հավանորեն 33-ի համար է, իսկ ես դեռ չեմ ծանոթացել։ Համենայն դեպս չի խանգարի հետաքրքրական բան բերել այնտեղից։ Ես Ձեզ կգրեմ դեռ այդ մասին, կաշխատեմ զետեղել 33-ում։

Ուղարկում եմ Ձեզ նաև «Պրոլետարիատը»։ Բարի եղեք խնդրեցեք Լալայանցին կամ ուրիշ որևէ մեկին այդտեղից ամբողջապես թարգմանել ամեն ինչ նացիոնալիզմի ու ֆեդերալիզմի մասին և որքան կարելի է շուտափույթ ուղարկել ինձ։ Հարկավոր է դրանց մասին անպայման հոդված զետեղել (ուղարկված հոդվածը ուղղման կարիք է զգում, իսկ դրա համար հարկավոր է տեքստը)»[25]։ Փետրվարի սկզբին Գ. Պլեխանովը Վ. Ի. Լենինին հայտնում է, որ հայկական «Պրոլետարիատ» թերթի մասին եղած ուրվագիծն իրոք անհաջող է, նրա հեղինակը վստահություն չի ներշնչում, որ ինքը կգտնի որևէ մեկին, որը Վ. Ի. Լենինի համար ուրվագիծ կգրի «Պրոլետարիատի» մասին[26]։

Վ. Ի. Լենինը հատուկ հոդված է գրում «Պրոլետարիատի» մասին, որը տպագրվում է «Իսկրայի» 1903 թ. փետրվարի 1-ի 33-րդ համարում։ Վ. Ի. Լենինը նշում է. «Կովկասում երևան է եկել մի նոր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն՝ «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը»։ Այդ միությունը, ինչպես մեզ հայտնի է, ավելի քան կես տարի է, ինչ սկսել է իր պրակտիկ գործունեությունը և արդեն ունի իր օրգանը հայերեն լեզվով»[27]։

Վ. Ի. Լենինը քննարկելով «Պրոլետարիատի» առաջին համարի նյութերը և «Միության» «Մանիֆեստը», ընդգծում է, որ առանձնապես հետաքրքրական է միության վերաբերմունքն ազգային հարցի նկատմամբ։ «Մանիֆեստի» հեղինակները, հենվելով պատմական փաստերի վրա, անհրաժեշտ են համարում ֆեդերատիվ հանրապետության հիմնումն ապագա Ռուսաստանում, ընդունում են բոլոր ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը։ «Մենք ամբողջ հոգով ողջունում ենք «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» մանիֆեստը,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— և մանավանդ ազգային հարցի ճիշտ դրվածք տալու նրա հիանալի փորձը։ Խիստ ցանկալի կլիներ, որ այդ փորձը հասցվեր մինչև վերջը։ Երկու հիմնական սկզբունք, որոնցով պետք է ղեկավարվեն Ռուսաս-

24 «Պրոլետարիատ», № 1, 1902։
25 IV «Ленинский сборник», стр. 207—208.
26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 211—212։
27 Վ. Ի. Լենին. Երկ, հ. 7, էջ 129։

տանի բոլոր սոցիալ-դեմոկրատներն ազգային հարցում, միությունը միանգամայն ճիշտ է նշել»[28]։

«Իսկրայի» այն համարը, ուր զետեղվել էր Վ. Ի. Լենինի «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության մանիֆեստի մասին» հոդվածը, 1903 թ. մարտ ամսին ստացվում է Երևանում[29]։ Այդ հոդվածը և ընդհանրապես «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» և նրա «Մանիֆեստի» լենինյան գնահատականը մեծ դեր խաղացին Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ամրապնդման, երկրամասի աշխատավորության ինտերնացիոնալ դաստիարակության գործում։ Միևնույն ժամանակ դա ակնառու կերպով ցույց է տալիս, որ Վ. Ի. Լենինն անխոնջ հոգատարությամբ հետևում էր Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ձևավորմանն ու ամրապնդմանը։

«Պրոլետարիատի» հրատարակությամբ հիմք դրվեց մարքսիստական-բոլշևիկյան հայ պարբերական մամուլին։ «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» և նրա տպագիր օրգանի «Պրոլետարիատի» ստեղծումով նշանավորվեց հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ու մտքի զարգացման շրջադարձը։

Անդրկովկասի հեղափոխական ուժերի ու սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների համախմբման և Ռուսաստանում մարքսիստական միասնական կուսակցության ստեղծման լենինյան պլանի իրականացման համար մղված պայքարում աչքի ընկնող դեր խաղաց ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միությունը։ 1902 թ. վերջերից ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի, Բաքվի, Բաթումի կոմիտեների նախաձեռնությամբ բեղմնավոր աշխատանք ծավալվեց Կովկասի լենինյան-իսկրայականների համագումարը նախապատրաստելու ուղղությամբ։ 1903 թ. հունվարին Բաքվի և Թիֆլիսի կոմիտեների ներկայացուցիչները «Բրձոլային» և «Պրոլետարիատին» առընթեր հիմնում են Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների I համագումարի հրավիրման բյուրո[30]։

1903 թ. մարտի կեսերին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների առաջին համագումարը։ Համագումարին մասնակցում էր 15 պատգամավոր ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի, Բաքվի, Բաթումի կոմիտեներից, Քութայիսի, Գուրիայի, Ճիաթուրայի, Գորիի լենինյան-իսկրայական սոցիալ-դեմոկրատական խմբերից, «Բրձոլա» և «Պրոլետարիատ» թերթերի խմբագրություններից։ «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը» մասնակցում էր Թիֆլիսի կոմիտեի և «Պրոլետարիատի» միջոցով։ Համագումարը հավանություն տվեց «Իսկրայի» հրատարակած ՌՍԴԲԿ ծրագրի նախագծին, հիմք դրեց կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների միասնական ղեկավար օրգանին՝ ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միությանը, ջախջախիչ հարվածներ հասցրեց վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի օպորտունիստական թևի պարագլուխ Ն. Ժորդանիային ու նրա կողմնակիցներին և դրանով իսկ ապահովեց մարքսիստական միասնական կուսակցության ստեղծ-

28 Վ. Ի. Լենին. Երկ., հ. 7, էջ 132։

29 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 122, գ. 3, թ. 69։

30 Տե՛ս «Третий съезд РСДРП. Протоколы», М., 1959, стр. 606—610. ՌՍԴԲԿ III համագումարին Մ. Ցխակայայի ներկայացրած զեկուցումը՝ Կովկասյան միության 1903—1905 թթ. գործունեության մասին։

ման լենինյան սկզբունքների հաղթանակը Կովկասում։ Ն. Ժորդանիան և նրա համախոհները հատկապես աղմուկ բարձրացրին Կովկասյան միության ստեղծման հարցում։ Նրանք պահանջում էին, որ տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններն աշխատեն մեկը մյուսից անկախ։ Համագումարը գլխավոր հարցը լուծեց լենինաբար, մերժեց օպորտունիստների պահանջը և ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ որոշեց ստեղծել ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միություն։ Համագումարը որոշեց նաև վրացական «Բրձոլա» և հայկական «Պրոլետարիատ» թերթերը միավորել և որպես ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության տպագիր օրգան հրատարակել երեք լեզվով. հայերեն՝ «Պրոլետարիատի կոիվը», վրացերեն՝ «Պրոլետարիատիս բրձոլա» և ռուսերեն՝ «Բորբա պրոլետարիատա»։

Համագումարը հավանություն տվեց Կովկասից ՌՍԴԲԿ II համագումարին պատգամավորներ ուղարկելուն։ Բաքվի կոմիտեից ընտրվել էր Բ. Կնունյանցը, Բաթումի կոմիտեից՝ Ա. Զուրաբյանը, իսկ Թիֆլիսի կոմիտեից՝ Դ. Թոփուրիձեն, որոնք ունեին երկուական վճռական ձայն։ Պատգամավորների արտասահման մեկնելու գործի կազմակերպմանը միութենական կոմիտեի ցուցումներով օգնեց Կամոն՝ Սիմոն Տեր-Պետրոսյանը։ I համագումարը Կովկասի պատգամավորներին նակազ տվեց ՌՍԴԲԿ II համագումարում աջակցել և օգնել Վ. Ի. Լենինին՝ հետևողականորեն պաշտպանել մարքսիստական կուսակցության ստեղծման լենինյան պլանը, «Իսկրայի» ծրագրային, տակտիկական և կազմակերպական սկզբունքները։

Կովկասի լենինյան-իսկրայականների հիմնադիր համագումարը ընտրեց ինը մարդուց բաղկացած ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտե, վճռեց ծավալել կուսակցական-հրատարակչական գործը, լայնորեն նախապատրաստվել 1903 թ. մայիսմեկյան տոնակատարությանը, ուժեղացնել քաղաքական-մասսայական աշխատանքը։ Համագումարի և ապա Կովկասյան միության ամբողջ աշխատանքն ընթանում էր պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի նշանաբանով։

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միությունը 1903 թ. ապրիլին նախապատրաստեց և հաստատեց Կովկասյան միության ծրագիրը, որի հիմքում դրված էր «Իսկրա» թերթում և «Զարյա» ամսագրում հրապարակված ՌՍԴԲԿ ծրագրի նախագիծը, հրատարակեց հեղափոխական թռուցիկներ՝ ուղղված հատկապես Գուրիայի գյուղացիությանը։ 1903 թ. մայիսին Կովկասյան միությունը անցկացրեց ՌՍԴԲԿ Քութայիսի կազմակերպության կոնֆերանս, որն ընտրեց Քութայիսի կոմիտե, պատրաստեց պրոպագանդիստական կադրեր, որոնք քաղաքական աշխատանք էին կատարում երկրամասի բանվորական կենտրոններում։ Կովկասյան միությունն իր ղեկավարման ոլորտի մեջ առավ նաև Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները, հեղափոխական շարժումների քաղաքական ղեկավարությունը։ 1903 թ. վերջերին Կովկասյան միությունը կազմակերպեց Հավլաբարի ընդհատակյա տպարանը, որը գործեց մինչև 1906 թ. ապրիլի 15-ը։

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության III համագումարից հետո (1904 թ. մայիս) ավելի ուժեղացվեց հրատարակչական գործը։ «Պրոլետարիատի կոիվը» թերթի հետ միասին հրատարակվում էին նաև ինքնուրույն և թարգմանական բրոշյուրներ։ Հայերեն խմբագրությունը կատարում էին Ստ. Շահումյանը, Բ. Կնունյանցը, Գ. Ղարաչյանը, Ս. Խանոյանը, տպագրական աշխատանքին

մասնակցում էր Տիգրան Վախթանգովը, իսկ հրատարակությունները ընդհատակյա պայմաններում տարածում էին Կամոն, Մարտիրոս Միրաքյանը (Շանթ, բանվոր Շանթ) և ուրիշներ։

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեում տարբեր ժամանակ ընտրվել են Բ. Կնունյանցը, Ստ. Շահումյանը, Ա. Զուրաբյանը, Ն. Աղաջանյանը, Ա. Խումարյանը, Ս. Խանոյանը և ուրիշներ։ Նրանց ջանքերով լայն թափ հաղորդվեց հայերեն մարքսիստական գրականության հրատարակությանը։ Միայն 1903 թ. նոյեմբերից մինչև 1904 թ. մայիսը միութենական կոմիտեն հրատարակել է «Պրոլետարիատի կռվի» թերթիկի» 3, 4, 5, 6, 7 և 8 համարները ռուսերեն, հայերեն և վրացերեն։ Այդ նույն ժամանակ լույս են տեսել 6000 օրինակ բրոշյուր և 149 հազար օրինակ թռուցիկներ, որոնց մեծ մասը տպագրվել է Հավլաբարի ընդհատակյա տպարանում[31]։

Հավլաբարի գաղտնի տպարանը հետագայում դարձավ Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ընդհատակյա տարիների պոլիգրաֆիական հիմնական բազաներից մեկը, տալով կուսակցական կոնսպիրատիվ տեխնիկայի լավագույն օրինակ։ Այն հավասարապես սպասարկում էր Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կուսակցական կազմակերպություններին։

1903 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Բաքվի «Նինա» տպարանում լույս տեսավ Կովկասյան միության գլխավոր օրգանի՝ «Պրոլետարիատի կռիվը» թերթի № 2—3 միացյալ համարը (վրացերեն «Պրոլետարիատիս բրձոլա», 5—6 համարը)։ Որպես թերթի հավելված սկսեց հրատարակվել նաև «Պրոլետարիատի կռվի» թերթիկը»։

«Պրոլետարիատի կռիվը» թերթի երևան գալը մեծ իրադարձություն էր Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների և սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների կյանքում, երկրամասի աշխատավորության ինտերնացիոնալ դաստիարակության և համախմբվածության համար մղված պայքարի պատմության մեջ։

«Պրոլետարիատի կռիվը» թերթի առաջին համարում զետեղված մի շարք հոդվածներում, հատկապես «Մեր պատասխանը» հոդվածում, որը գրված էր «Պրոլետարիատի» խմբագրությանն ուղղված մի նամակի առիթով[32], թերթը մերկացնում էր բուրժուանացիոնալիստական կուսակցություններին, առանձնապես դաշնակցությանը։

Իր «Նամակում» արծարծելով Արևմտյան Հայաստանում թուրքական լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի ծավալած ազգային-ազատագրական շարժումները, հեղինակը նշում էր, որ «ոչ մի մարդասեր, ոչ մի իսկական սոցիալիստ երբեք չի կարող անտարբերությամբ տանել այն բոլոր գազանությունները, որոնք սոսկալի թափով տեղի են ունենում այն երկրում, որը Թուրքաց Հայաստան է կոչվում»։ Նա գտնում է, որ «չի կարող սոցիալիզմը գոյություն ունենալ այն երկրում, ուր մարդը հեծում է քաղաքական անհորմալ կարգերի տակ, ուր գոյություն չունի ոչ կայքի, ոչ գույքի, ոչ անհատականության քիչ թե շատ ապահովություն ու ազատություն»[33]։

Թերթը հրատարակելով այդ «նամակը», «Մեր պատասխանը» հոդվա-

---

31 Տե՛ս «Второй съезд РСДРП», М., 1955.

32 Նամակի տակ ստորագրված է «Al»։ Դա Ա. Թուրենու ծածկանունն է։

33 «Պրոլետարիատի կռիվը», № 2—3, 1903.

ծում[34] բաժանում է վերոհիշյալ մտքերը և միաժամանակ ընդգծում, որ չի կարելի անգիտանալ արևմտահայերի ազատագրման գործում հայ բոլշևիկների բռնած ճիշտ դիրքը։ Հոդվածում ցույց է տրվում, որ շինծու է այն միտքը, թե իբր մարքսիստները կռիվ են հայտարարում «բազմաշարշար տաճկահայ ժողովրդի ազատության համար մղվող կռվին»։

Հայ մարքսիստներն սկզբից ևեթ մտահոգվել են արևմտահայերի բախտով։ «Ուղարկելով Տաճկաստանում կռվող եղբայրներին մեր սոցիալիստական ողջույնը,— գրում էր թերթը,— մենք բացարձակ կերպով հայտարարում ենք մեր ճամակությունը բազմաշարշար տաճկահայ ժողովրդի ազատարար գործին և մեր անկեղծ ցանկությունն է, որ ազատությունը հասնի որքան կարելի է շուտ»[35]։

ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի, Բաքվի, Բաթումի կոմիտեների, Կովկասյան միության տեղական լենինյան-իսկրայական կազմակերպությունների և խմբերի կազմում գործում էին տարբեր ազգերի բանվորական շարժման ակտիվ գործիչներ, հավատարիմ լենինյաններ, որոնց հայացքներն ու գործունեությունը խարբսխված էին հեղափոխական մարքսիզմի հզոր տեսության, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի վրա։ Նրանք իրենց ինտերնացիոնալ պրոպագանդայով և ագիտացիայով հաղթահարում էին ազգային մեկուսացման և օտարացման արգելքները, նպաստում դարեր ի վեր կողք-կողքի ապրող ժողովուրդների մերձեցմանը, աշխատավորների դասակարգային ինքնագիտակցության հասունացմանը։ Բոլոր հուզող հարցերի մասին թռուցիկներն ու կոչերը հրատարակվում էին ռուսերեն, հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն և այլ լեզուներով։ «Ռուսը տարածում և փակցնում էր հայկական և վրացական պրոկլամացիաներ.— գրում էր լենինյան «Իսկրան»,— հայ բանվորն ագիտացիա էր մղում թաթարների մեջ, վրացի գրաշարը տպագրում էր ռուսական թռուցիկներ և նրանք բոլորը միասին, համատեղ, մշակում էին ցույցերի, գործադուլների, կազմակերպական ժողովների գործողությունների պլանը»[36]։ Այս բոլորի շնորհիվ կոփվում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամությունը, երկրամասի պրոլետարիատը հանդես էր գալիս որպես մի միասնական ուժ։ Դա միակ ճիշտ տակտիկան էր, որ վարում էին երկրամասի լենինյանները։ «Միայն կազմակերպվելով որպես միասնական, լրիվ ինքնուրույն կուսակցություն առանց ազգությունների խառնության,— 1903 թ. գրել է Բ. Կնունյանցը,— Ռուսաստանի պրոլետարիատը կարող է դառնալ այն հզոր քաղաքական ուժը, որն ընդունակ կլինի դառնալու երկրի բոլոր հեղափոխական ուժերի իսկական ավանգարդը և վերջնականապես ջախջախելու ինքնակալությունը»[37]։

2. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

1900—1903 թթ. ծավալված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամն էլ ավելի սրեց հակասությունները երկրում։ Կապիտալիզմը իմպերիալիզմի դարաշրջանում դառնում էր ավելի գիշատիչ։ Աճում էին մոնոպոլիստական միավորումները։ Իրար ետևից անհետանում էին մանր ու միջին ձեռնարկու-

34 «Մեր պատասխանը» հոդվածի հեղինակը Բ. Կնունյանցն է։

35 «Պրոլետարիատի կռիվը», № 2—3, 1903։

36 «Искра», № 51, 22 октября 1903 г.

37 Նույն տեղում։